

νεία τῆς σχέσεως τῶν δύο τούτων θεμάτων πρὸς ἄλληλα, ὡς καὶ τῆς παρουσίας αὐτῶν ἐν τῷ Ἱερῷ, ἃς παρέχει ὁ σ. (σελ. 127 κ.ἐξ.), θὰ εἶχεν ἴσως ἀνάγκη μεγαλυτέρας ἀναλύσεως, ἵνα καταστῆ πειστική. Αἱ δύο αὐταὶ παραστάσεις θὰ ἦτο ἴσως ἀνάγκη νὰ ἐξετασθῶσιν ἐκ νέου.

Ἄξια ἐπίσης προσοχῆς εἶναι εἰς τὴν Σουτσεβίτσαν καὶ εἰς ἄλλας Ρουμανικὰς ἐκκλησίας αἱ συνθέσεις αἱ ἐμπνεόμεναι ἀπὸ τροπάρια, ὕμνους καὶ εὐχὰς τῆς λειτουργίας, τὰς ὁποίας μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν ἐξηγεῖ ὁ σ. Οὕτως εὐρίσκομεν ἀπεικόνισιν τοῦ τροπαρίου. «Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ κ.λ.π.» τοῦ ψαλλομένου μετὰ τὸ τέλος τῶν Ἑυπικῶν κ. ἄ. Αἱ συνθέσεις αὗται, ὅπως καὶ ἄλλαι, ὡς ἡ Δέησις, ὅπου ὁ Ἰησοῦς παρίσταται ὡς Μεγάλῃς Βουλῆς Ἄγγελος ἐνδεδυμένος στολὴν ἀρχιερατικὴν ἢ ἡ Δέησις, ὅπου τὸν Ἰησοῦν ἀντικαθιστῶσι τὰ τρία πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος, εἶναι θέματα ξένα πρὸς τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἄλωσιν χρόνων. Αὗται, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ σ., σχετίζονται πρὸς τὴν Ρωσικὴν εἰκονογραφίαν καὶ ἀνευρίσκονται συχνὰ ἐπὶ Ρωσικῶν εἰκόνων.

Δέον τέλος νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἡ σχέσις, ἣν διαβλέπει ὁ σ. μεταξὺ τῶν εἰκονογραφημένων χειρογράφων καὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἐκκλησιῶν, χωρὶς βεβαίως ν' ἀποκλείεται, δὲν ἀποδεικνύεται ὑπ' αὐτοῦ ἐπαρκῶς. Τὸ σπουδαιότατον τοῦτο θέμα θὰ εἶχεν ἀνάγκη εὐρυτέρας ἀναπτύξεως, ἣν εὐχόμεθα ὅπως ἐπιχειρήσῃ ὁ σ. μὲ τὰ πολλὰ εἰδικὰ ἐφόδια, τὰ ὁποῖα ἀναμφισβητήτως κατέχει.

Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

L. Bréhier, Les peintures du rouleau liturgique No 2 du monastère de Lavra. Ἀνατύπωσις ἐκ τῶν Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum), 11, 1939, σ. 1—20 μετὰ 5 παρενθέτων πινάκων.

Ὁ κ. Bréhier, εἰς τῶν διαπρεπῶν Γάλλων ἐπιστημόνων, οἱ ὁποῖοι μετὰ ζήλου ἀφωσιώθησαν εἰς τὴν μελέτην τῆς Βυζαντινῆς τέχνης, εἰς τὸ ἄρθρον τοῦτο περιγράφει καὶ ἐξηγεῖ τὰς μικρογραφίας τὰς κοσμούσας τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 λειτουργικὸν εἰλητάριον τῆς Μεγίστης Λαύρας ἐν Ἀγ. Ὅρει περιέχον τὴν Λειτουργίαν τοῦ Μεγ. Βασιλείου καὶ δυνάμενον ἐκ λόγων παλαιογραφικῶν καὶ εἰκονογραφικῶν νὰ τοποθετηθῇ, μετὰ πολλῆς πιθανότητος, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος. Αἱ ἡμικατεστραμμέναι, ὡς ἐκ τῆς συχνῆς χρήσεως τοῦ εἰληταρίου, μικρογραφίαι αὗται παρουσιάζουν ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον, ὅχι βεβαίως τόσοσιν διὰ τὴν τέχνην των,

ὅσον διὰ τὸ εἰκονογραφικὸν αὐτῶν περιεχόμενον. Ἐκτὸς ὀλίγων ἀρχικῶν γραμμάτων, τῶν ὁποίων ἡ διακόσμησις σχετίζεται μὲ τὴν Λειτουργίαν, ὑπάρχουσι καὶ 13 μικρογραφαὶ ἐντὸς τοῦ κειμένου. Αὗται εἰκονογραφοῦσι πᾶσαι τὴν μακρὰν εὐχὴν τῆς ἀναφορᾶς τὴν ἀρχομένην διὰ τῶν λέξεων: «Ὁ ὢν, Δέσποτα, Κύριε, Θεέ, Πάτερ παντοκράτορ, προσκυνητὲ κ.λ.π.» καὶ ἥτις ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερον μέρος τῆς Λειτουργίας. Ἡ προσπάθεια τοῦ ζωγράφου, ὅπως ἀποδώσῃ διὰ συγκεκριμένων εἰκόνων τὰς ἐν τῷ κειμένῳ περιεχομένας ἐννοίας εἶναι ἀξία πολλῆς προσοχῆς. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὄχι μόνον χρησιμοποιεῖ συνθέσεις γνωστὰς (Γέννησις, Μυστικὸς Δεῖπνος) ἢ συνδυάζει τιοαύτας ὅπως τὴν Βάπτισιν καὶ τοὺς στρατιώτας φυλάσσοντας τὸν κενὸν Τάφον τοῦ Ἰησοῦ, τὴν Ἀνάληψιν καὶ τὴν εἰς τὸν Ἄδην κάθοδον τοῦ Χριστοῦ ἂν καὶ ἡ σύζευξις τῶν δύο τελευταίων τούτων θεμάτων δὲν εἶναι μοναδικὴ ἐνταῦθα, διότι τὴν εὐρίσκομεν κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα εἰς μίαν μικρογραφίαν τοῦ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Βατικανοῦ χειρογράφου τοῦ περιέχοντος τὴν Βουλγαρικὴν μετάφρασιν τῆς Χρονογραφίας τοῦ Μανασσῆ (*B Filow, Les miniatures de la Chronique de Manassès, Sophia 1927, πίν. XIV. 24*).

Ὁ ζωγράφος τοῦ εἰληταρίου τῆς Λαύρας ἐπίσης τροποποιεῖ τὰς γνωστὰς συνθέσεις, ἵνα αὗται προσαρμοσθῶσιν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου (Πλάσις τοῦ Ἀδάμ, ἀμάρτημα καὶ ἔξωσις ἐκ τοῦ Παραδείσου), ἀλλὰ δημιουργεῖ καὶ νέας εἰκόνας δανειζόμενος πρὸς τοῦτο στοιχεῖα ἐκ τοῦ ἐν χρήσει πλουσίου εἰκονογραφικοῦ θεματολογίου. Τοῦτο συμβαίνει, ἐπὶ παραδείγματι, διὰ τὸν Ἐπινίκιον ὕμνον (πίν. 1, 2), ὅπου ἐδανείσθη στοιχεῖα ἐκ τοῦ Ὁράματος τοῦ Ἱεζεκιήλ, ὅπως ἐπίσης καὶ διὰ τὴν περικοπὴν: «Μεμνημένοι οὖν, Δέσποτα, καὶ ἡμεῖς κ.λ.π.» ἢ ὅποια ἐνέπνευσεν εἰς τὸν ζωγράφον περιεργοτάτην σύνθεσιν (πίν. IV. 1), ἧς ὅμως τὰ στοιχεῖα ἐλήφθησαν ἐξ ἄλλων γνωστῶν παραστάσεων.

Ἡ ὑπὲρ τῶν βασιλέων εὐχὴ εἰκονογραφεῖται διὰ συνθέσεως παραστανοῦσης ἓνα αὐτοκράτορα μετὰ τῆς συζύγου του καὶ μιᾶς ἄλλης Βασιλίσσης, πιθανώτατα Βασιλομήτορος, ἀκολουθουμένης ὑπὸ αὐλικῆς (πίν. III. 3). Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐν τῶν παλαιότερων χειρογράφων τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου, τὸ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Barberini τῆς Ρώμης, γραφὲν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Βασιλίσσης Εἰρήνης τῆς Ἀθηναίας, τοῦ υἱοῦ της Κωνσταντίνου Σ' καὶ τῆς νύμφης της Μαρίας, δηλαδὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 788 καὶ 797, μνημονεύει ἐν τῇ σχετικῇ εὐχῇ τὰ τρία ταῦτα πρόσωπα. Κατὰ τὸν κ. Bréhier, θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τῆς Εἰρήνης ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ παριστίνωσι τὰ τρία ταῦτα πρόσωπα εἰς τὰς εἰκονογραφημένας Λειτουργίας. Πάντως ἡ ὑπόθεσις αὕτη, ἐλλείψει ἐπαρκῶν στοιχείων, δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἐπιβεβαιωθῆ.

Ἡ περικοπή. «Ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας ἀχράντου κ.λ.π.» ἀποδίδεται δι' εἰκόνας τῆς Θεοτόκου ἐπὶ θρόνου κρατούσης τὸν Ἰησοῦν (πίν. V. 1.). Ὁ κ. Bréhier σχετίζει τὸν τύπον τοῦτον τῆς Θεοτόκου πρὸς τὴν περίφημον Κυριώτισσαν, τὸ δὲ ἐπίθετον τοῦτο νομίζει παραγόμενον ὄχι ἀπὸ τὴν Μονὴν τῶν Κύρου, κατὰ τὰ κοινῶς παραδεδεγμένα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ Κύριος, κυριότης. Ἐπειδὴ δὲ ὁ εἰκονογραφικὸς οὗτος τύπος τῆς Θεοτόκου ἐπὶ θρόνου εὐρίσκεται εἰς μολυβδόβουλλα Πατριαρχῶν καὶ κληρικῶν τῆς Ἀγίας Σοφίας, νομίζει ὅτι εἰκὼν τῆς Κυριώτισσης εὐρίσκετο εἰς τὴν Μεγάλῃν Ἐκκλησίαν καὶ ὅτι ταύτης ἀντίγραφον εἶναι τὸ ἐν τῷ νάρθηκι τῆς Ἀγ. Σοφίας τελευταίως ἀποκαλυφθὲν ψηφιδωτὸν τῆς Θεοτόκου μεταξὺ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Καὶ περὶ μὲν τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ἐπιθέτου Κυριώτισσα ἔκ τοῦ Κύριος κ.λ.π. τὸν λόγον ἔχουσιν οἱ φιλόλογοι, ὅσον ἀφορᾷ ὅμως εἰς τὸν εἰκονογραφικὸν τύπον, δεόν νὰ σημειώσω, ὅτι μελετῶν ἄλλοτε τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ 21ου οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου: «Φωτοδόχον λαμπάδα κ.λ.π.», ὅστις, ὅπως τοῦλάχιστον νομίζω ὅτι ἀπέδειξα, σχετίζεται μὲ τὴν Μονὴν τῶν Κύρου καὶ τὸ ἐκεῖ γενόμενον ὑπὸ τῆς Θεοτόκου θαῦμα εἰς τὸν Ρωμανὸν τὸν μελωδόν, παρετήρησα ὅτι εἰς τὰ μνημεῖα ὁ συνήθης τύπος τῆς Κυριώτισσης, δηλαδὴ τῆς Θεοτόκου ὀρθίας μὲ τὸ βρέφος πρὸ τοῦ στήθους, ἐναλλάσσεται πρὸς τὸν τύπον τῆς καθημένης καὶ βρεφοκρατούσης Θεομήτορος (Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδ. 10, 1933, ὑ31 κ. ἔξ. Βλ. τὰς εἰκόνας 14—20). Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὸν οἶκον τοῦτον τοῦ Ἀκαθίστου πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τῆς Θεοτόκου Κυριώτισσης, δεόν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἀμφοτέρω οἱ τύποι οὗτοι σχετίζονται πρὸς τὴν Μονὴν τῶν Κύρου καὶ ὅτι συνεπῶς εἶναι ξένοι πρὸς τὴν Ἀγ. Σοφίαν.

Ἡ εὐχή «ὑπὲρ τῶν ἐν ἐρημίαις καὶ ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὄπαῖς τῆς γῆς» δίδει εἰς τὸν ζωγράφον θέμα λίαν περιέργου συνθέσεως (πίν. III. 4), ἣν πολὺν δικαίως ὁ κ. Bréhier σχετίζει μὲ τὰς παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ὁσίου Ἐφραιμ τοῦ Σύρου, γνωστὰς καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκφρασιν τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ ἀπὸ τὰς μεταγενεστέρας εἰκόνας καὶ τοιχογραφίας. Ἡ μικρογραφία τοῦ εἰληταρίου τῆς Λαύρας δύναται, νομίζω, νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ πρώτη μορφή συνθέσεως ἀναλόγου, ἣν εὐρίσκομεν εἰς τοιχογραφίας τοῦ 16ου αἰῶνος (Μ. Ἀστερίου ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ, Μ. Ἀγ. Νικολάου Σπανοῦ ἐν τῇ νησίδι τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων) καὶ τῆς ὁποίας τὴν πηγὴν δεόν νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὴν σχετικὴν περικοπήν τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου 11. 37 κ. ἔξ.) τὴν ἀναγινωσκομένην εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἀγ. Πάντων καὶ κατὰ τὴν Κυριακὴν τῆς πρὸ τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως, ἂν καὶ ἐκεῖ ὁ λόγος εἶναι περὶ προσώπων τῆς Π. Διαθήκης. Εἰς τὴν μικρογραφίαν ταύτην τοῦ εἰληταρίου τῆς Λαύρας ἢ κατὰ τὴν ἀριστε-

ράν κορυφήν παράστασις ἀσκητοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ κεφαλὴ ἐξέρχεται ἐκ κλάδων δένδρου, ἧς ἡ ἐρμηνεία ἐνέβαλεν εἰς ἀμφιβολίαν τὸν κ. Bréhier, οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἀπεικόνισις ἐρημίτου ἀσκουμένου ἐπὶ δένδρου. Οἱ ἀσκηταὶ οὗτοι εἶναι, ὡς γνωστόν, οἱ δενδριταὶ (βλ. *Cabrol*, *Diction. d'archéol. Chrét.* ἐν λ. *Dendrites*). Πρότυπον τῶν τοιούτων δενδριτῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ Ὅσιος Δαβὶδ ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὅστις κατὰ τὸ Συναξάριον τοῦ Μηναίου (26 Ἰουνίου) κατεσκεύασε τὴν καλιάν του «ἐν ἀμυγδαλῆς φυτῷ». Οὕτω δὲ, πράγματι, ἐπὶ δένδρου ἀμυγδαλῆς, εἰκονίζεται μεταξὺ τῶν ἀπὸ τοῦ 1484 τοιχογραφιῶν ἐν τῷ παλαιῷ Καθολικῷ τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων.

Ἡ σημασία τῶν μικρογραφιῶν τοῦ εἰληταρίου τῆς Λαύρας ἔγκειται ὅχι βεβαίως εἰς τὴν μετρίαν τέχνην των, ἀλλὰ, ὡς ὀρθότατα παρατηρεῖ ὁ κ. Bréhier, εἰς τὸν τρόπον τῆς εἰκονογραφίσεως τοῦ κειμένου. Ὁ τρόπος δὲ οὗτος εἶναι ὅμοιος πρὸς τὸν χρησιμοποιηθέντα διὰ τὴν εἰκονογράφησιν τῶν λαϊκῶν λεγομένων ψαλτηρίων μὲ τὰς παρασελιδίου εἰκόνας, ὅπου ἡ φροντίς τοῦ ζωγράφου συγκεντροῦται εἰς τὴν πιστοτέραν δυνατὴν γραφικὴν ἀπόδοσιν τοῦ κειμένου. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης τὸ εἰλητάριον τῆς Λαύρας εἶναι ἐξαιρετικῶς πολύτιμον, ἂν καὶ ὅχι ἴσως ἐντελῶς μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδός του, διότι συγγενῆ ὅπωςδήποτε τρόπον εἰκονογραφίσεως παρουσιάζει καὶ τὸ εἰλητάριον τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ ὁποίου ἄλλοτε ἐδημοσιεύσαμεν τὴν ἐπικεφαλίδα (Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδ. 13, 1937, 167 κ. ἐξ. εἰκ. 7), καὶ τὸ ὁποῖον θέλομεν προσεχῶς ἐξετάσει λεπτομερῶς ἐν ἰδίᾳ μελέτῃ.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Ἑλένης Δ. Βουραζέλη, Ὁ βίος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ξένων περιηγητῶν. Τεῦχος Α' Εἰσαγωγή. Ἐν Ἀθήναις 1939. Σελ. 254.

Τὸ βιβλίον τοῦτο, ὡς ἐκ τοῦ τίτλου ἐμφαίνεται, ἀποτελεῖ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὸ ὅλον θέμα καὶ διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Ἐν τοῖς ὀκτὼ κεφαλαίοις τοῦ πρώτου τούτων ἐξετάζονται οἱ περιηγηταὶ γενικῶς, τὰ ποικίλα ἐλατήρια τῶν περιηγήσεων, αἱ συνθῆκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας αὐταὶ ἐπραγματοποιήθησαν καὶ ἐξαίρεται ἡ περιηγητικὴ φιλολογία ὡς ἱστορικὴ πηγή. Εἰς τὰ τέσσαρα δὲ κεφάλαια, ἅτινα ἀποτελοῦν τὸ δεύτερον μέρος, παρατίθενται τινὰ περὶ τῶν σπουδαιοτέρων περιηγητῶν τῶν ἐπισκεφθέντων